

De verfransing te Gent

Daniël VANACKER

A.W. Willemsen, de Nederlandse historicus van het Vlaams-nationalisme, verklaarde ooit dat hij flamingant geworden was in de Gentse Veldstraat toen hij daar in alle winkels met „Monsieur” aangesproken werd. Reeds in 1885 stond de stad Gent als een „broeinest van verfransching” bekend. Honderd jaar later, in 1985, werd het aantal francofonen in de Arteveldestad nog steeds op 5 procent van de totale bevolking geraamd¹. Hoe de Franse taalgroep te Gent sinds de Belgische Onafhankelijkheid geëvolueerd is, willen we aan de hand van de volkstellingen nagaan.

Sinds 1846 worden in ons land geregeld algemene volkstellingen gehouden. Negen keer werden daarbij ook vragen over de omgangstaal of de talenkennis van de bevolking gesteld. Behalve die van de Brusselse agglomeratie en van de taalgrensgemeenten — waar de cijfers politiek het meest relevant waren — werden die gegevens nog nauwelijks bestudeerd. Bovendien bleven een aantal aspecten meestal, ten onrechte, buiten beschouwing, zoals de evolutie van de meertaligheid, de verhouding tussen de geslachten en de verschillen tussen de leeftijdsgroepen².

In 1846 vroeg het telformulier naar de omgangstaal, zodat we voor dat jaar de relatieve sterkte van de taalgroepen kennen. Vanaf 1866 werd echter de kennis van de drie nationale talen geteld, wat het onmogelijk maakt de sterkte van de taalgroepen te berekenen, omdat men niet weet bij welke taalgroep men de meertaligen moet rangschikken. Veelal neemt men aan dat die meertaligen in meerderheid Nederlandstaligen waren, doch er kunnen ook heel wat Franstaligen bij zijn. Meertaligheid wees immers op welstand en deze vond men bij

1. Interview met G. DURNEZ, in: *De Standaard* 12.07.74; A. PRAYON VAN ZUYLEN, De statistiek der talen in België, in: *Nederlandsch Museum* 1885, p. 196; J. TAELEMAN, De klankstructuur van het Gentse dialect, Gent 1985, p. 30.

2. Bij de talentellingen werd niet steeds op dezelfde wijze gewerkt, noch werden altijd dezelfde vragen gesteld, zodat de resultaten met de nodige omzichtigheid met elkaar vergeleken en geïnterpreteerd moeten worden. Een uitgebreide methodologische kritiek vindt men bij P. LEVY, *La statistique des langues en Belgique*, in: *Revue de l'Institut de Sociologie* 1938. Voor een recentere visie kan men terecht bij E. GUBIN, *La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques*, in: E. WITTE (ed.), *Taal en sociale integratie I*, Brussel 1978. GUBIN is ook de beste studie over Brussel. Het klassieke werk over de taalgrens is H. DRAYE, *De studie van de Vlaamsch-Waalsche taalgrenslin in België*, Leuven/Brussel 1942. Hier ontbreekt de ruimte om de Gentse cijfers steeds in een ruim demografisch en sociaal-ekonomisch kader te situeren.

de francofone bourgeoisie. Vanaf 1910 heeft de volksteller aan de meertaligen een bijkomende vraag gesteld over de meest gebruikte taal. Dat maakt het ons opnieuw mogelijk, de sterkte van de taalgroepen te berekenen.

Om de volkstellingen met elkaar te kunnen vergelijken, hebben we voor de tellingen van 1866, 1880, 1890 en 1900 een extrapolatie gemaakt op basis van de procentuele verdeling van de meertaligen over de twee taalgroepen in 1910, het oudste en enige objectieve criterium waarover we beschikken. Op die wijze kunnen we toch het effect van de evolutie van het totale aantal meertaligen berekenen³.

Dat is erg belangrijk, want totale verfransing (d.w.z. de evolutie van eentalig Nederlandstalig naar eentalig Franstalig) gebeurt essentieel via een tweetalig tussenstadium. Precies de meertaligen vormen de „wervingsreserve” van de Franse taalgroep. Welke taalgroep de twee- of meertalige kiest, is uiteindelijk geen kwestie meer van kennis, maar van keuze.

Doorgaans wordt aangenomen dat de wetenschappelijke waarde van de talentellingen vermindert naarmate de invloed van de Vlaamse Beweging (en de reactie erop) toenam en zeker vanaf het ogenblik dat de resultaten van de volkstellingen bij de toepassing van de taalwetgeving een rol speelden. Daar zijn we het niet mee eens. Voor wie de taalstrijd bestudeert, is de identificatie met een bepaalde taalgroep belangrijker dan de reële taalkennis. M.a.w. iemand die slechts een mondjevol Frans kende en het dus als omgangstaal nauwelijks kon gebruiken maar die voor de Franse taalgroep opteerde, moet wel degelijk als een „francofoon” beschouwd worden (om het geladen woord „franskiljon” even te vermijden). Voor de Vlaamse Beweging was het uiteraard, in de politieke strijd, wél verstandiger de nadruk op de werkelijke taalkennis te leggen en een onderscheid te blijven maken tussen een talentelling (wat men spreekt of kan spreken) en een referendum (wat men liefst zou spreken).

Dat impliceert niet dat de reële taalkennis geen rol zou spelen. Om zich tot de Franse taalgroep te kunnen rekenen, moest men toch een beetje Frans spreken. Bij de interpretatie van de cijfers moet men derhalve met beide aspecten — het willen én het kunnen — rekening houden.

3. De percentages werden berekend t.o.v. de bevolking die in de talentelling opgenomen werd. In 1880 en vanaf 1900 werden de kinderen jonger dan twee jaar immers buiten de talentelling gehouden. Alle cijfers die op extrapolatie steunen, hebben we voor alle duidelijkheid gemerkt met een *.

De procentuele verdeling van de meertaligen over de Franse en de Vlaamse taalgroep zag er in 1910 uit als volgt :

Vlaamse taalgroep zag er in 1910 uit als volgt :

%	M	V
Franse taalgroep	20,6	22,6
Vlaamse taalgroep	78,3	76,9

Afkortingen : M = mannen, V = vrouwen, T = totaal, F = Frans, N = Nederlands.

Globale evolutie

Tabel 1 bevat de globale evolutie van de Franse taalgroep te Gent. Het minimum geeft het percentage Gentenaars aan die alleen maar Frans spreken en dus geen Nederlands kennen. Het maximum bevat het percentage Gentenaars die Frans spreken, d.w.z. reeds tot de Franse taalgroep behoren óf nog verfranst kunnen worden. Dat cijfer geeft de maximale potentie van de Franse taalgroep aan door optelling van alle een- en meertaligen die Frans spreken. Het effectieve cijfer tenslotte geeft het aantal Gentenaars aan die tot de Franse taalgroep behoren.

Franse taalgroep

tabel 1

%	Minimum			Maximum			Effectief		
	M	V	T	M	V	T	M	V	T
1846	-	-	-	-	-	-	6,2	4,1	5,1
1866	2,9	1,6	2,2	19,1	16,0	17,5	6,2*	4,9*	5,5*
1880	1,9	1,9	1,9	19,3	18,2	18,7	5,5*	5,6*	5,5*
1890	2,6	1,7	2,1	28,4	31,1	29,8	7,9*	8,4*	8,2*
1900	1,6	1,5	1,6	28,0	27,4	27,7	7,4*	7,2*	7,3*
1910	2,1	2,1	2,1	28,9	29,0	29,1	7,6*	8,2*	7,9*
1920	2,6	3,2	3,0	32,4	29,8	31,1	12,1	16,2	14,4
1930	3,6	3,7	3,6	31,8	31,7	31,7	11,5	12,5	12,0
1947	-	-	2,0	-	-	39,7	-	-	9,6

Het MINIMUM van de Franse taalgroep schommelt in de periode 1866-1910 tussen 1,6 % en 2,2 % van de totale bevolking. In die 44 jaar is er nauwelijks van enige verfransing sprake. Men kan alleen vaststellen dat binnen de eentalig francofone groep de cijfers van mannen en vrouwen dichterbij elkaar komen, hoewel die evolutie geen duidelijk patroon vertoont (in 1866 en 1890 liggen de cijfers uit elkaar; in 1880, 1900 en 1910 evenaren ze elkaar).

Pas in 1920 bereikt het aantal eentalig francofonen voor het eerst de 3,0 %. Tien jaar later wordt met 3,6 % het hoogste minimumcijfer genoteerd. In 1947 daalt het percentage tot 2,0.

In de periode 1900-1930 stellen we dus een toenemende totale verfransing vast, die evenwel beperkt blijft — wat betekent tenslotte 3,6 % ? — en die meer uitgesproken is bij de vrouwen dan bij de mannen. Zijn de mannen aanvankelijk talrijker in de minimumgroep vertegenwoordigd, vanaf 1920 staan de vrouwen sterker.

De toename van het aantal meertaligen in Gent vergrootte steeds de potentie van de Franse taalgroep. Die evolutie vertoont twee sprongen. Waar het aantal meertaligen in 1866 en 1880 onder de 20 % blijft, wipt dat cijfer in 1890 naar een kleine 30 % en het blijft in die buurt tot en met 1930. De tweede sprong zien we in 1947, waar het aantal meertaligen tot bijna 40 % toeneemt. Bijna steeds ligt het percentage meertalige mannen iets hoger dan het cijfer van de vrouwen.

Meertaligen (F+N)

Tabel 2

	M	%	V	%	T	%
1866	8.750	16,1	8.613	14,2	17.363	15,1
1880	10.004	17,3	10.848	16,2	20.852	16,7
1890	17.891	25,6	23.086	29,3	40.977	27,6
1900	18.501	26,3	21.205	25,8	39.706	26,0
1910	19.728	26,6	23.283	26,9	43.011	26,7
1920	21.834	29,9	23.547	26,7	45.381	28,1
1930	21.678	28,0	24.730	27,8	46.408	27,9
1947	-	-	-	-	60.772	37,7

De ontwikkeling van de MAXIMALE POTENTIE maakt uiteraard dezelfde sprongen, nl. in 1890 en in 1947. Er is echter een klein verschil tussen de geslachten merkbaar (terzake ontbreken echter de cijfers van 1947). Bij de mannen ligt het hoogtepunt in 1920, bij de vrouwen in 1930.

Van die potentie — tussen 20 en 40 % van de bevolking — heeft de Franse taalgroep maar weinig gerealiseerd. Van 1846 tot 1910 is haar EFFEKTIEF aandeel slechts van 5,1 % tot 7,9 % gestegen. Ook hier laat 1890 een eerste sprong zien. In 1920 noteren we een tweede sprong en meteen het hoogste effectieve cijfer. Na de Tweede Wereldoorlog blijkt het verfransingsgevaar geweken te zijn. In de Franse taalgroep is het mannelijk aandeel aanvankelijk duidelijk groter. Dat overwicht verzwakt geleidelijk. In 1890 wordt de vrouwelijke vertegenwoordiging sterker (8,4 %* tegenover 7,9 %* voor de mannen). Dat wordt door de cijfers van 1920 nadrukkelijk bevestigd (16,2 % bij de vrouwen, 12,1 % bij de mannen).

De eindkonklusie van tabel 1 en 2 luidt dat de potentie van de Franse taalgroep in 1890 aanzienlijk verhoogde door de toename van het aantal meertaligen. Die nieuwe potentie werd onmiddellijk voor een deel gerealiseerd. Het grootste effect werd evenwel pas 30 jaar later — in 1920 — bereikt. Een nieuwe verhoging van de potentie in 1947 leidde niet meer naar een versterking van de Franse taalgroep, ook niet op korte termijn, omdat het tij intussen gekeerd was.

Detailanalyse

Franse taalgroep

Tabel 3

	M	%	V	%	T	%
Totaal	3.036	6,2	2.170	4,1	5.206	5,1
1866						
Eentalig	1.568	2,9	996	1,6	2.564	2,2
Meertalig	1.818*	3,3*	1.963*	3,2*	3.781*	3,3*
Totaal	3.386*	6,2*	2.959*	4,9*	6.345*	5,5*

1880	M	%	V	%	T	%
Eentalig	1.086	1,9	1.247	1,9	2.333	1,9
Meertalig	2.085*	3,6*	2.480*	3,7*	4.565*	3,7*
Totaal	3.171*	5,5*	3.727*	5,6*	6.898*	5,5*
1890						
Eentalig	1.792	2,6	1.374	1,7	3.166	2,1
Meertalig	3.712*	5,3*	5.255*	6,7*	8.967*	6,0*
Totaal	5.504*	7,9*	6.629*	8,4*	12.133*	8,2*
1900						
Eentalig	1.156	1,6	1.266	1,5	2.433	1,6
Meertalig	4.051*	5,8*	4.637*	5,6*	8.688*	5,7*
Totaal	5.207*	7,4*	5.903*	7,2*	11.110*	7,3*
1910						
Eentalig	1.549	2,1	1.802	2,1	3.351	2,1
Meertalig	4.103	5,5	5.305	6,1	9.408	5,8
Totaal	5.652	7,6	7.107	8,2	12.759	7,9
1920						
Eentalig	1.926	2,6	2.854	3,2	4.780	3,0
Meertalig	6.943	9,5	11.488	13,0	18.431	11,4
Totaal	8.869	12,1	14.342	16,2	23.211	14,4
1930						
Eentalig	2.751	3,6	3.284	3,7	6.035	3,6
Meertalig	6.140	8,0	7.854	8,9	13.994	8,4
Totaal	8.891	11,5	11.138	12,6	20.029	12,1
1947						
Eentalig	-	-	-	-	3.352	2,0
Meertalig	-	-	-	-	12.589	7,6
Totaal	-	-	-	-	15.941	9,6

Uit de cijfers van de volkstelling van 1846 blijkt dat de Franse taalgroep in Gent slechts een geringe minderheid van 5,1 % uitmaakte. Slechts één op twintig Gentenaars gaf zich als francofoon op. De grote meerderheid van de bevolking rekende zich bij de Vlaamse taalgroep.

Het contrast was zelfs scherper bij de vrouwen dan bij de mannen. Hoewel de vrouwen 52,1 % van de bevolking uitmaakten, vormden ze slechts 41,7 % van

de Franse taalgroep. Het absolute verschil tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen (866 eenheden) doet vermoeden dat heel wat mannen en jongens uit de Franse taalgroep zich thuis niet van het Frans bedienden resp. niet in die taal opgevoed werden. De „moedertaal” in Gent anno 1846 was dus onbetwistbaar Nederlands⁴.

Aangezien de Nederlandstaligen in Gent de Franse taal slechts door een of andere vorm van onderwijs konden aanleren⁵ en het lager onderwijs op dat ogenblik nog nauwelijks verfranst was⁶, is het interessant na te gaan hoeveel kinderen in die tijd secundair onderwijs volgden. Als we de onderwezen bevolking tussen 5 en 15 jaar vergelijken met de totale leeftijdsgroep tussen 5 en 15 jaar, stellen we vast dat slechts 42,3 % van die kinderen enig onderwijs genoot. Als we het aantal kinderen in het secundair en hoger onderwijs — waar het Frans de onderwijstaal was — met de leeftijdsgroep 11-15 vergelijken, blijkt dat maximum 17,3 % voortgezet onderwijs genoot (in werkelijkheid moet dat percentage nog lager liggen, want de leeftijd van de universairen ligt uiteraard hoger dan 15 jaar). In het voortgezet onderwijs vindt men meer jongens dan meisjes. Het verschil tussen het aantal francofone mannen en vrouwen liep niet toevallig parallel met dat verschil in opleidingskansen. Het aandeel van de vrouwen in de Franse taalgroep bedroeg 41,7 %, het aandeel van de meisjes in het secundair en het hoger onderwijs 36,8 %.

In 1848 betaalden slechts 1.097 Gentenaars meer dan 169 fr. belasting, de cijns die stemrecht in parlementaire en provinciale verkiezingen gaf. Volgens J. DHONDT trok die 169 fr. geen matematische maar een reële sociale grens, omdat die fiskale groep een duidelijk afgescheiden toplaag vormde. Precies die

4. M. DENECKER stelde vast dat de verfransing van de Gentse adel en burgerij vanaf de Oostenrijkse tijd groter was bij de vrouwen dan bij de mannen (*Verfransing te Gent*, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 1948, p. 172-175).

Uit vele onderzoeken blijkt trouwens dat de vrouwen doorgaans „normgevoeliger” zijn dan de mannen. De taalcijfers van 1843 tonen aan dat de vrouwelijke francomanie (nog) niet met een numeriek overwicht gepaard ging. Blijkbaar was dat ook voor de tijdgenoten duidelijk. In zijn klacht over de toenemende minachting voor het Vlaams noteerde de Gentse stadsonderwijzer J.J. Steyaert dat „zelfs” de bevallige helft van ons geslacht de moedertaal met verachting behandelde (Verhandeling over de noodzakelijkheid van eene wet op het onderwijs in België, 1840 : 28).

5. In Brussel gebeurde de verfransing vooral via een „bilinguisme spontané”, d.w.z. „une connaissance approximative de deux langues, née de leur coexistence quotidienne”, wat in tegenstelling staat met de „ware” tweetaligheid „qui résulte, lui, de l'étude volontaire, systématique et approfondie d'une seconde langue” (GUBIN 1978, p. 53). In Brussel vond men immers francofonen in alle sociale lagen van de bevolking, ook bij de arbeiders, zodat de taalgroepen niet met de sociale groepen samenvielen (ib. p. 50-52).

6. De verfransing van het stedelijk lager onderwijs — het belangrijkste onderwijsnet in Gent — gebeurde pas vanaf 1870 (F. SIMON, *De verfransing van het stedelijk lager onderwijs te Gent*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 1980). Veel Frans werd er vóór 1870 in de lagere scholen zeker niet geleerd (M. STEELS, *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent*, Gent 1978, p. 96-98).

kaste sprak Frans. Haar numerieke sterkte komt nagenoeg met het aantal francofonen overeen⁷.

In 1866 lag het percentage eentalig francofone vrouwen opvallend lager dan dat van de dito mannen. Het absolute verschil bedroeg 572 eenheden. Voor meer dan één derde van die mannen was er, statistisch gezien, geen eentalig francofone vrouw beschikbaar. Bij de meertaligen (zie tabel 2) was het absolute verschil daarentegen te verwaarlozen (137 eenheden of 1,6 % t.o.v. het totaal van de mannen). Uit die cijfers besluiten we dat in 1866 talrijke eentalig francofone mannen met een tweetalige vrouw getrouwd waren, terwijl heel wat tweetalig Nederlandstaligen met een eentalig Nederlandstalige vrouw door het leven gingen. Dat verhoogde de kans op toenemende tweetaligheid in de Franse taalgroep en verlaagde die kans in de Vlaamse taalgroep. M.a.w. dergelijke taalverhoudingen aan de Gentse haard konden de verfransing niet in de hand werken.

In 1880 verloren vooral de eentalig francofone mannen veld. Hun percentage viel terug van 2,9 % op 1,9 %, hun absolute sterkte van 1.568 op 1.068. Het is mogelijk dat meer mannen uit de Franse taalgroep de voorbije jaren de tweede taal leerden, wat we in verband brengen met de tweetaligheid van de vrouwen/moeders die we in 1866 opmerkten.

Die terugloop zou ook te maken kunnen hebben met de eerste taalwetten, die tot gevolg hadden dat in Vlaanderen enkele categorieën van burgers, als advocaten, magistraten en rijksambtenaren — die overwegend tot de Franse taalgroep behoorden —, in principe de twee talen moesten kennen (of ze inderdaad behoorlijk Nederlands spraken, is een andere vraag)⁸. Bij de volkstelling konden die heren zich wellicht moeilijk als eentalig francofoon opgeven.

Daarnaast vinden we in 1880 een toename van het aantal eentalig francofone vrouwen, waardoor die hun mannelijke kollega's in procenten evenaren en in absolute cijfers overtreffen. Hun sterkte binnen de Franse taalgroep komt nu overeen met hun aandeel in de bevolking, nl. 53,4 %. We vermoeden dat die evolutie te verklaren is door de uitbouw van het verfranst en verfransend on-

7. J. DHONDT, *Woelingen te Gent in 1848* (1948), in: J. DHONDT, *Machten en mensen*, Gent 1978, p. 593-595. Volgens de volkstelling telde Gent 102.977 inwoners en 22.044 gezinnen, d.i. 4,7 leden per gezin. Welnu, 1.097 cijnskiezers-gezinshoofden maal 4,7 is 5.156. De Franse taalgroep telde 5.206 leden. Jammer genoeg bestaan er geen studies over de sociale stratifikatie in Gent die de interpretatie van de volgende talentellingen zouden vergemakkelijken.

8. De wet van 17 augustus 1873 schreef voor dat de rechtspleging in strafzaken in Vlaanderen principieel in het Nederlands diende te geschieden (tenzij de beschuldigde uitdrukkelijk de Franse taal verkoos). De wet van 22 mei 1878 bepaalde dat de publieke mededelingen van de nationale overheid in Vlaanderen hetzij in het Nederlands, hetzij in het Nederlands en het Frans opgesteld moesten worden. Met de gemeenten en de burgers moesten de staatsambtenaren in het Nederlands korresponderen (tenzij die het Frans verkozen).

derwijs voor meisjes⁹. Voor de toekomst valt een toenemende verfransing van de „moedertaal” te vrezen, temeer omdat er voor de vrouwen professionele druk noch wettelijke noodzaak bestaat om Nederlands te kennen of te leren. Toch blijft de relatieve sterkte van de Franse taalgroep nog stabiel. Wel zijn de vrouwen talrijker dan de mannen geworden. De cijfers van 1880 wijzen er derhalve op dat het verfransingsproces wel bij de vrouwen, doch nog niet bij de mannen op gang gekomen is.

Uit de studie van PRAYON¹⁰ weten we hoe een alerte Gentenaar de toestand in het licht van de cijfers van 1880 beoordeelde. Hoewel Prayon moest toegeven dat de Gentse flaminganten niet meer aan het hoofd van de Vlaamse Beweging stonden en hun politieke invloed ook plaatselijk aan het tanen was, wees hij er fier op dat Gent de enige grote stad was waar de volkstaal stand hield. De „Gentsche vrienden” moesten nochtans waakzaam blijven: „wee ons, indien wij den nakenden vijand vergeten, indien wij ooit dulden dat het werk der verfransching onze volksscholen aantaste!”^{10A}. Toch meende Prayon dat men de verfransing niet kon bestrijden door het aanleren van de Franse taal in de volksscholen te beletten. Zo zou men in botsing komen met de Vlaamse bevolking, „die het gewicht der studie van het Fransch ten volle beseft”^{10B}. De druk van het Frans was immers ook al buiten het officiële leven (bestuur, gerecht, hoger en secundair onderwijs) voelbaar:

„Het Fransch is niet alleen de éénige taal van de salons, van de groote wereld, van die kringen, welke op de burgerij en zelfs op het volk door de macht van het voorbeeld zoo krachtig werken; het is ook de taal, waarin de meesten hunne zaken behandelen, de algemeene omgangstaal van hen, die zich boven de laagste treden van de maatschappelijke ladder hebben verheven”^{10C}.

Volgens Prayon zat het grootste gevaar in de „ontvlaamsing” van de tweetalige elite en in die richting dreigde de toestand te evolueren:

9. Het Gentse stadsbestuur opende in 1858 de eerste betalende meisjesschool. Het reglement bepaalde o.m.: „L'Etude de la langue flamande aura lieu simultanément avec celle du français. Il sera accordé à l'étude de celle-ci une part plus large qu'aux écoles primaires gratuites”. STEELS (1978, p. 117) vermoedt dat bijna alle leervakken in het Frans onderwezen werden, „zodat de leerlingen wel behoorlijk Frans konden spreken, maar waarbij zeker te kort werd gedaan aan de algemene ontwikkeling en aan de beheersing van de moedertaal”. Reeds in 1859 kwam er een tweede betalende school voor meisjes, in 1872 aangevuld met een kostschool. In 1866 volgde een derde, in 1877 een vierde. De verfransing kon ook enig effect boeken in het weeshuis voor meisjes dat de stad in 1864 overnam en dat huispersoneel leverde.

10. A. PRAYON-VAN ZUYLEN, *De statistiek der talen in België*, in: *Nederlandsch Museum* 1885. Alfons Prayon-Van Zuylen (1848-1916) kwam uit een Waalse familie die zich te Gent gevestigd had. In Gent studeerde Alfons rechten en werd hij flamingant als lid van het Vlaams-liberaal studentengenootschap 't Zal Wel Gaan (R. DE SCHRUYVER, *Prayon-Van Zuylen*, in: *Encyclopedie der Vlaamse Beweging* 2, Tielt-Amsterdam 1975, p. 1265-66). A:197, B:205, C:78, D:79-80, E:79 (dit citaat kan moeilijk op zijn eigen vader en diens ouders betrekking hebben), F:76, G:202-203 (let op de vergelijking met de olievlek), H:205.

„Wie bij ons tot de gegoede standen behoort wordt negen-en-negentig maal op honderd uitsluitend in het Fransch opgebracht. Het Fransch is dus feitelijk zijne moedertaal en het Vlaamsch, dat hij spreekt, is voor hem eene *aangeleerde* taal. En van die aangeleerde taal kennen de meesten weinig meer dan de plaatselijke straattaal, natuurlijk en onvermijdelijk gevolg van de onvaderlandsche inrichting van het openbaar onderwijs” ^{10D}.

Prayon was er zich van bewust dat tweetaligheid slechts een tussenstadium naar de verfransing was :

„Wij herinneren ons allen dat Grootvader en Grootmoeder, al hadden zij het Fransch aangeleerd, toch met elkaar bijna altijd Vlaamsch spraken en hun Fransch als een soort van zondagskleed beschouwden, dat slechts buitenshuis en op plechtigen gelegenheden werd gedragen.

Wij weten ook dat Vader en Moeder beide talen even gemakkelijk spraken, het Vlaamsch met hunne ouders, het Fransch met ons. En wij — we kennen nog het Vlaamsch, dat wij zonder er op te letten van onze dienstboden hebben geleerd en misschien ook, indien wij Vlaamschgezinde gevoelens bezitten, op school en door eigen studie beter hebben leeren spreken, maar onze taal, de taal waarin wij *denken*, de taal, die wij in onzen dagelijkschen omgang met onze broeders en zusters, met onze vrienden en kennissen bezigen, *die taal is het Fransch*” ^{10E}.

Die evolutie zou ook de andere standen meeslepen :

„Als de grooten de taal van den minderen burger niet willen spreken, dan is deze verplicht zich goed- of kwaadschiks de spraak van zijne meesters eigen te maken, wil hij niet als een vreemdeling in zijn eigen land behandeld worden. En het gevolg is bijna onvermijdelijk de denationalisatie, de verbastering van den ganschen volkssam” ^{10F}.

„De rentenier, de rechter, de ambtenaar geven het voorbeeld ; de handelaar, de nijveraar volgen, dan is de beurt aan den winkelier, aan den neringdoenden burger, ja eindelijk aan den werkman : allen toch worden meer en meer bewust dat het Fransch volstaat om zich voort te helpen, dat het practisch nut der Vlaamsche taal hoe langer hoe geringer wordt. En zoo zal zich de verfransing als eene olievlek altijd verder en verder verspreiden” ^{10G}.

De toestand was volgens Prayon betreurenswaardig doch ongevaarlijk zolang de hogere standen de volkstaal voldoende kenden om met de lagere standen te praten. Nu de burgerij steeds meer naar Waalse dienstboden uitkeek — opdat hun kinderen geen slecht Frans meer zouden horen —, kon alleen de school hun nog de volkstaal leren.

De vlaamsgezinden konden zich dus beter keren tegen „het gestadig algemeener wordende verzaken en verwerpen der Nederlandsche taal door de regeerende standen” ^{10H}. Die zouden de moeite niet meer doen de volkstaal te leeren als ze de noodzakelijkheid daarvan niet inzagen. Daarom moesten de flaminganten eisen dat het Nederlands de enige ambtelijke taal in Vlaanderen werd en dat men die taal in het secundair onderwijs aanleerde — zoals voorzien in de wet van 1883, aldus Prayon.

In 1890 stellen we een aanzienlijke toename van het aantal meertaligen vast die — door onze extrapolatie — vooral aan de Franse taalgroep ten goede komt. Hoe kan die opvallende aangroei van de meertaligheid verklaard worden? Het is natuurlijk mogelijk dat het aantal meertaligen het voorbije decennium inderdaad in belangrijke mate toenam. De verfransing door het onderwijs, vooral van de meisjes, die we reeds in de cijfers van 1880 konden bespeuren, kan zich doorgezet hebben. Bovendien werd tijdens de schoolstrijd (1879-1884) het secundair onderwijs, zowel het officieel als vrij onderwijs, sterk uitgebreid, wat de verfransing in de hand kon werken. Die verklaring voldoet echter niet helemaal. Vooreerst wordt de veronderstelde verfransing tegengesproken door de daling van het percentage eentalig francofone vrouwen. Ten tweede betwijfelen we of het voorbije decennium, waarin een scherpe schoolstrijd woedde en het leerprogramma van het lager onderwijs sterk uitgebreid werd, voldoende pedagogische rust en leertijd bood, om de schoolresultaten Frans aanzienlijk te verbeteren¹¹.

We denken dat het aantal meertaligen vooral steeg omdat meer mensen zich als meertalig gingen beschouwen. Daartoe droegen de richtlijnen van de volkstelling uit 1890 ongetwijfeld bij. De definitie van taalkennis — die voor het eerst gegeven werd — stelde weinig eisen. Bovendien werd tegen burgers die valse verklaringen zouden afleggen, met straffen gedreigd, meer bepaald tegen hen die zouden nalaten te melden dat ze wat Frans kenden¹². Vooral vrouwen hebben die instructies blijkbaar ter harte genomen.

In 1900 blijkt het aantal eentalig francofonen evenals het aantal meertaligen afgenomen te zijn. We wezen daarnet op de o.i. overdreven cijfers van de meertaligheid in 1890. De terugval van de Franse taalgroep kan ook te maken hebben met de popularisering van de Vlaamse Beweging. Daarbij denken we aan de weerslag van het algemeen meervoudig stemrecht (1893) en vooral van de Gelijkheidswet (1898) die na intense en massale campagnes door het parlement goedgekeurd werden. In het decennium vóór de eeuwwisseling werd de filosofie van de Vlaamse Beweging overigens grondig vernieuwd.

11. De volkstelling van 1890 bevat ook een tabel met de ontwikkelingsgraad van de Gentse bevolking volgens leeftijd. Het percentage jongeren „ne sachant pas lire et écrire” blijkt geleidelijk af te nemen tot het geboortjaar 1871 (14,4 % van die leeftijdsgroep) en vanaf het geboortjaar 1872 weer op te lopen (tot bv. 17,9 % voor het geboortjaar 1879). De meeste kinderen van 1872 verlieten de school rond 1883. Dat wijst erop dat de kwaliteit van het onderwijs onder de schoolstrijd leed, ondanks de uitbreiding van het aantal scholen.

12. De instructies van 1890 bepaalden: „Pour être considéré comme sachant parler une de ces langues, il ne faut naturellement pas savoir aussi l'écrire; il ne faut pas non plus connaître la plupart de ses règles ou de ses mots; mais il faut en posséder une connaissance suffisante pour pouvoir se faire comprendre dans le cercle des actes ordinaires de la vie” (*Carnet-Inventaire recensement général de la population au 31 décembre 1890*, p. 24).

Uit Vlaamse hoek kwam in 1890 een bescheiden campagne los om de tweetalige Vlamingen ertoe aan te zetten zich als eentalig (Nederlandstalig) op te geven. In een circulaire herinnerde minister Ernest Melot eraan dat het geven van valse inlichtingen strafbaar was. Dat werd ook gemeld op de affiches van de volkstelling (*Recensement 1890: CXXVIII-CXXX*).

In 1910 werden voor het eerst alle taalcijfers volgens leeftijd én de cijfers van de meertaligheid volgens taalgroep uitgesplitst¹³. Dat maakt het ons mogelijk een scherpere evaluatie van de bestaande toestand en een voorzichtige prognose voor de verdere evolutie te maken.

De Franse taalgroep zag eruit als volgt :

Tabel 4

1910		M	%	V	%	T	%
02-14	E	348	2,0	349	2,0	697	2,0
	P	615	3,6	628	3,6	1.243	3,6
	T	963	5,6	977	5,5	1.940	5,6
15-20	E	203	2,3	156	1,5	359	1,9
	P	479	5,4	620	6,1	1.099	5,8
	T	682	7,7	776	7,6	1.458	7,7
21 +	E	998	2,1	1.297	2,2	2.295	2,1
	P	3.009	6,3	4.057	6,9	7.066	6,6
	T	4.007	8,3	5.354	9,1	9.361	8,8

Uit die tabel blijkt dat het percentage francofonen het grootst is bij de volwassenen (8,8 %), iets kleiner bij de adolescenten (7,7 %) en nog kleiner bij de kinderen (5,6 %). Dat betekent dat de ouders uit de Franse taalgroep relatief minder kinderen hebben dan de ouders uit de Vlaamse taalgroep, wat wellicht met de grotere welstand van de eersten samenhangt. Daardoor dreigt het relatieve belang van de Franse taalgroep in de toekomst te verminderen, tenzij ze door „overlopers” versterkt wordt.

Verder stellen we vast dat het aantal eentalig francofonen in alle leeftijdsgroepen nagenoeg gelijk is. Het is het aantal meertaligen dat met de leeftijd afneemt. Dat minder kinderen de tweede taal kennen, is op het eerste gezicht niet abnormaal; dat de adolescenten de tweede taal nog niet leerden, laat ons echter veronderstellen dat de eentaligheid binnen de Franse taalgroep in de toekomst zal toenemen.

13. De volkstelling van 1910 bevat de cijfers van de totale bevolking (A), de inwoners die geen enkele van de drie nationale talen spreken (B), de inwoners van 15 jaar en ouder (C) en de inwoners van 21 jaar en ouder (D). (A-B-C) geeft de leeftijdsgroep 02-14 met een kleine onnauwkeurigheid (niet alleen de baby's maar ook de stommen en vreemdelingen die geen enkele nationale taal spreken, zitten in B). (C-D) geeft de leeftijdsgroep 15-20 jaar. De percentages werden berekend t.o.v. de som van de Franse en Vlaamse taalgroep in de betrokken leeftijdsgroep. De leeftijdsgroep 2-14 noemen we kinderen, de groep 15-20 adolescenten, beide samen jongeren en de groep 21 + volwassenen. We geven de totalen voor de groep 2-20, om de vergelijking met de telling van 1920 — die het onderscheid aan 14 jaar niet bevat — mogelijk te maken. Afkortingen: E is eentalig, P is meertalig.

Alleen bij de volwassenen scoren de vrouwen iets hoger dan de mannen. Procentueel is het verschil (0,8) onbelangrijk ; in absolute cijfers gaat het toch om 1.347 vrouwen voor wie er geen partner uit dezelfde taalgroep beschikbaar is. De Franse taalgroep kan slechts versterkt worden door meertaligen uit de Vlaamse taalgroep. Daarom bekijken we nog eens de verhoudingen binnen de meertalige groep (de percentages werden berekend t.o.v. het totaal van de meertaligen in elke leeftijdsgroep).

Meertaligen

Tabel 5

<i>Franse taalgroep</i>						
1910	M	%	V	%	T	%
02-14	615	28,0	628	23,2	1.243	25,4
15-21	479	18,5	620	19,1	1.099	18,8
02-21	1.094	22,8	1.248	21,0	2.342	22,4
21 +	3.009	19,9	4.057	23,1	7.066	21,6
T	4.103	20,6	5.305	22,6	9.408	21,7
<i>Vlaamse taalgroep</i>						
1910	M	%	V	%	T	%
02-14	1.561	71,1	2.064	76,3	3.625	74,0
15-20	2.094	80,7	2.614	80,6	4.708	80,6
02-20	3.655	76,3	4.678	78,6	8.333	77,6
21 +	12.049	79,5	13.378	76,3	25.427	77,8
T	15.704	78,7	18.056	76,9	33.760	77,7

Die tabel leert in de eerste plaats dat meer dan drie vierden van de meertaligen tot de Vlaamse taalgroep behoren en derhalve voor de Franse taalgroep een enorme reserve vormen.

Verder is duidelijk dat het aandeel van de francofonen het grootst is bij de kinderen en het laagst bij de adolescenten. Dat wijst erop dat de francofone kinderen misschien iets sneller de tweede taal leren dan de Vlaamse kinderen (al blijft hun aantal toch beperkt, zie tabel 4). Die voorsprong verdwijnt bij de adolescenten die zelfs lager scoren dan de volwassenen ; ook die evolutie kan voor de toekomst op een toename van de francofone eentaligheid wijzen. Bij de kinderen leren meer francofone jongens dan francofone meisjes de tweede taal. Bij de adolescenten is het evenwicht tussen de geslachten weer hersteld. Bij de volwassenen scoren de vrouwen beter. Hoewel de cijfers een synchroon beeld geven, kunnen we bij een diachrone interpretatie — meer be-

paald als we de volwassenen met de adolescenten vergelijken — aannemen dat (vooral) de francofone dames versterking gekregen hebben uit de Vlaamse taalgroep.

In de Vlaamse taalgroep vinden we uiteraard het (procentuele) spiegelbeeld van de Franse taalgroep. De tweede taal wordt iets meer door de adolescenten (in het secundair) dan door de kinderen (in het lager) aangeleerd. Het percentage van de volwassenen blijft aanzienlijk.

Meer Vlaamse meisjes dan Vlaamse jongens leren Frans. Bij de adolescenten is het evenwicht hersteld (omdat er meer jongens langer naar school gaan?). Bij de volwassenen staan de mannen sterker omdat hun opleidingskansen groter zijn én een aantal vrouwen naar de andere taalgroep overgestapt zijn.

Met 14,4 % kent de Franse taalgroep in 1920 haar historisch hoogtepunt (voor de mannen 12,1 %, voor de vrouwen 16,2 %). Dat betekent een stijging met 6,5 % (mannen + 4,5 %, vrouwen + 8,0 %). Het resultaat is dat de Franse taalgroep voor 62,3 % uit vrouwen en slechts voor 37,7 % uit mannen bestaat — een verschil van 24,6 % ! — terwijl de vrouwen op dat ogenblik 54,1 % en de mannen 45,9 % van de bevolking uitmaken (een verschil van 8,2 %).

Het percentage eentalig francofonen stijgt van 2,1 naar 3,0. Vooral de vrouwen verleren de moedertaal. Het aantal meertaligen in de Franse taalgroep is verdubbeld, zowel in absolute als in relatieve cijfers. Het totale aantal meertaligen — zie tabel 2 — is evenwel niet opvallend toegenomen en dat hoeft ons niet te verwonderen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte het onderwijs een moeilijke tijd door; bovendien voerde de Duitse bezetter een vervlaamsingspolitiek. Gezien de stagnatie van de meertaligheid moet er dus binnen de meertalige groep een belangrijke verschuiving in het voordeel van de Franse taalgroep gebeurd zijn.

Meertaligen

Tabel 6

Franse taalgroep

1920	M	%	V	%	T	%
02-20	1.337	32,9	3.433	70,6	4.770	53,4
21 +	5.606	31,5	8.055	43,0	13.661	37,4
T	6.943	31,7	11.488	48,7	18.431	40,5

Inderdaad, het aantal meertaligen dat in 1920 voor de Franse taalgroep opteert, is — in vergelijking met hun aantal in 1910 — bijna verdubbeld van één naar twee vijfde van het totale aantal meertaligen. De verschuiving is bij de mannen al aanzienlijk (+ 11,1 %), bij de vrouwen is die gewoon ophefmakend (+ 26,1 %). Van alle meertalige vrouwen geeft in 1920 bijna de helft de voorkeur aan het Frans!

Eén percentage springt echter in het oog : 70,6 % van de vrouwelijke meertaligen uit de leeftijdsgroep 2-20 staat bij de Franse taalgroep ingeschreven (tegenover 21,0 % in 1910). Dat lijkt onwaarschijnlijk hoog. Het gaat immers om minderjarigen over wie de gegevens door ouders ingevuld werden van wie men moet veronderstellen, dat ze zich tot de andere taalgroep rekenden ! We moeten dan ook aannemen dat er dat jaar ook in Gent aanzienlijke telfouten gemaakt zijn ¹⁴. Dat neemt niet weg dat ook de andere cijfers der meertaligen op een belangrijke verschuiving in het voordeel van de Franse taalgroep wijzen. Die verfransing brengen we in verband met het aktivisme dat in Gent een behoorlijke aanhang kende, maar dat bij alle niet-sympatiserenden bijzonder gehaat was. Die (emotionele) reactie blijkt veel sterker uitgesproken bij de vrouwen dan bij de mannen.

In 1930 begint de francofone groep reeds te verzwakken (12,1 % tegenover 14,4 % in 1920) ; zelfs haar absolute cijfers dalen. Dat we voor dat jaar het hoogste aantal eentalig francofonen uit de Gentse geschiedenis tellen, zowel wat de mannen als wat de vrouwen betreft, is de normale uitkomst van het langzame verfransingsproces. De stijging met 0,6 % (1 % voor de mannen en 0,5 % voor de vrouwen) ligt echter niet hoger dan de verschuivingen die we reeds bij andere volkstellingen vastgesteld hebben. De totale verfransing blijft nog steeds beperkt. De meertaligheid stabiliseert zich bij 28 %, zowel bij de mannen als bij de vrouwen, wat ons verwondert daar toch de leerplicht, reeds in de schoolwet van 1914 voorzien, ingevoerd was. Binnen de meertalige groep zet de verschuiving naar de Franse taalgroep zich niet verder door. Koos in 1920 nog zowat 40 % van de meertaligen de Franse taalgroep, in 1930 was dat nog slechts 30 % of een kwart minder. De francofone voorkeur van de vrouwen blijft wel groter dan die van de mannen, maar het verschil tussen de geslachten is veel kleiner dan in 1920 ¹⁵.

Meertaligen

Tabel 7

1930	<i>Franse taalgroep</i>					
	M	%	V	%	T	%
02-14	730	40,4	741	36,1	1.471	38,1
15-20	568	28,8	714	27,2	1.282	27,9
02-20	1.298	34,3	1.455	31,1	2.753	32,6
21 +	4.842	26,7	6.399	31,6	11.241	29,3
T	6.140	28,9	7.854	31,7	13.994	29,9

14. Bij diverse tallingen werden fouten gemaakt (zie bv. PRAYON 1885). Vooral in 1920, toen de centrale overheid voor het eerst alles zelf telde, liep het door technische problemen mis. Een herberekening voor Brussel liet afwijkende percentages zien van 5,6 tot meer dan 26 procent (berekend op tabel in LEVY 1938, p. 515).

15. De percentages van 1930 kunnen in werkelijkheid iets hoger liggen omdat een aantal meertaligen — gemiddeld 3,3 % — nalieten hun voorkeertaal op te geven.

Bij de volwassenen blijkt de francofilie bekoeld te zijn. De mannen zakken met 4,8 % naar 26,7 %, de vrouwen lopen met 11,4 % terug naar 31,6 %. Het cijfer van de jongeren (2-20) daalt, maar dat is grotendeels toe te schrijven aan de „normalisatie” bij de meisjes (waardoor we hier verder geen konklusies durven trekken). Bij de mannelijke jongeren stijgt het percentage nog lichtjes. Die toename is evenwel de resultante van twee tegenstrijdige bewegingen : de adolescenten gaan licht achteruit, de kinderen daarentegen sterk vooruit. Voor het opvallende verschil tussen kinderen en adolescenten — dat ook bij de meisjes voorkomt — hebben geen verklaring. Als de cijfers van de kinderen zich zouden doorzetten, zou de verfransing verder toenemen.

In de jaren dertig keurde het parlement evenwel een reeks wetten goed die het Nederlandstalig karakter van Vlaanderen veilig stelden. Het effect blijkt overduidelijk uit de volkstelling van 1947 (zonder de kollaboratie waren de cijfers nog „Vlaamser” geweest). De sterkte van de Franse taalgroep is opnieuw onder de 10 % gezakt. In absolute cijfers verliest het Franse heir een vijfde van zijn troepen. Het aantal eentalig francofonen daalt tot het niveau dat we vóór de Eerste Wereldoorlog gekend hebben. Het Franse aandeel in de meertaligheid neemt af, hoewel het totale aantal meertaligen in de hoogte schiet. Reeds 37,7 % van de bevolking acht zich meertalig, wat bijna 10 % meer is dan in 1930. Van de meertaligen kiest evenwel slechts één vijfde voor de Franse taalgroep, wat zelfs iets minder is dan in 1910. De volkstelling bevat jammer genoeg geen taalcijfers volgens geslacht of leeftijd zodat verdere analyse niet mogelijk is.

Konklusie

In de eeuw tussen 1846 en 1947 evolueerde de sterkte van de Franse taalgroep in Gent van 5,1 % naar 9,6 % van de bevolking. Het hoogtepunt werd in 1920 bereikt met 14,4 %. Dat zijn bijzonder lage cijfers. De taalwet in bestuurszaken van 1932 voorzag slechts faciliteiten voor gemeenten met een taalminderheid van 30 %, terwijl de schoolwet van 1935 slechts klassen met onderwijs in de minderheidstaal toestond wanneer de minderheid minstens 20 % bedroeg. Op geen enkel ogenblik in de geschiedenis bereikte de francofone minderheid van Gent die minima. De ontwikkeling van de meertaligheid via het onderwijs gebeurde zo traag, dat zelfs de maximale potentie van de Franse taalgroep nooit de 40 % overschreed.

Als Gent reeds vroeg als een „broeinest van verfransching” bekend stond, kan dat zeker niet steunen op kwantitatieve gegevens. In Gent is de verfransing steeds en uitsluitend een „kwalitatief” probleem geweest. Dat proces hing essentieel samen met de maatschappelijke positie van de francofone minderheid. Nog in 1923 schreef Albert Counson bij een pleidooi voor „Le Français à Gand” in voetnoot : „Un Gantois qui chez lui parle gantois, me disait :

„Le français avance tous les jours parce que le monde s'enrichit”¹⁶.

Counsons rede in de Gentse gemeenteraad was al een zwanezang. Reeds vóór het einde van de 19e eeuw begon de francofone bourgeoisie in te zien dat haar minderheidspositie op termijn niet houdbaar was. Vooral haar katholieke pers bevatte steeds meer pleidooien voor tweetaligheid, in de eerste plaats in haar eigen rangen (d.w.z. voor het leren van behoorlijk Nederlands). *Le Bien Public* bekende reeds op 31 augustus 1891 :

„Malgré toutes les influences gouvernementales, administratives et pédagogiques, le français n'a pénétré chez nous que dans les classes dites supérieures, c'est à dire dans une couche très mince de la population. Le fond du peuple est resté absolument réfractaire à cette infiltration, et l'on peut ajouter qu'aujourd'hui, grâce tout juste, au mouvement flamand, cette force de résistance serait plus efficace que jamais”.

De liberale bourgeoisie maakte zich veel langer illusies over de mogelijkheid Vlaanderen te verfransen door de veralgemening van de tweetaligheid via het onderwijs. Zij ging ervan uit dat het Vlaamse „volk” bijzonder begaafd was om talen te leren (d.w.z. om Frans te leren) en uit ervaring wel wist dat het Frans de taal van de vooruitgang was. „Pour un ouvrier”, aldus een lezersbrief in *La Flandre Libérale* van 30 augustus 1891, „connaître deux langues c'est plus que connaître deux métiers : le marché où il peut offrir son travail en devient décuple, et il le sait”. Een figuur als Paul Lippens, die zijn (jonge) liberale vrienden in 1914 duidelijk probeerde te maken dat het Vlaamse volk slechts in het Vlaams ontwikkeld kon worden, zoals het fiasco van 60 jaar „vulgarisation” in de liberale burcht van Moerbeke hem geleerd had, bleef een uitzondering¹⁷.

In de praktijk viel het echter de hele bourgeoisie moeilijk afstand te doen van haar comfortabele voorrechten¹⁸, zodat pas na de Tweede Wereldoorlog een einde kwam aan haar „koloniale heerschappij”, want dat lijkt toch de gepaste term als dergelijke minderheid het hele maatschappelijke leven domineert.

Bagattenstraat 60
9000 Gent

16. A. COUNSON, *Le Français à Gand, Lecture faite à la séance du 10 Mars 1923*, Bruxelles s.d., p. 6.

17. P.[aul] H.[enen], *La question des langues*, in : *La Flandre Libérale* 19.02.14, met een rechtzetting van Paul Lippens in *La Flandre Libérale* 23.02.14, op aanraden van Paul Fredericq (Dagboek 17.02.14, BRUG hs. 3704).

18. De theoretische welwillendheid die uit de pers blijkt, staat vaak in schril contrast met het toenemend verzet tegen een verder ontwikkeling van de taalwetgeving en de toepassing ervan. Aan de „psychologie van het privilege” besteedde D. WILMARS enige aandacht in *De psychologie van de franstalige in Vlaanderen* (Antwerpen/Utrecht 1966).